
ELEMENTALNE POLITIKE V ŠKODO ZANIKANIH KULTUR: PRIMORSKO NARAVOVERSTVO

Cirila Toplak

Uvod: primorsko naravoverstvo

Naravoverci so bili zgodovinska religiozna manjšina na Primorskem, organizirana kot politična skupnost. V 2. polovici 20. stoletja je prišel z njimi v stik lokalni zapisovalec izročila in zbiratelj Pavel Medvešček – Klančar, slovenska javnost pa je zanje izvedela šele leta 2015 z objavo Medveščekove knjige *Iz nevidne strani neba: Razkrite skrivnosti staroverstva*. Pavel Medvešček je v tej obsežni monografiji, izšli pri založbi ZRC SAZU, razkril ekskluzivno in neinterpretirano, a temeljito dokumentirano etnografsko gradivo, sestavljeno predvsem iz intervjujev s prebivalci odročnih hribovitih predelov Primorske na Medveščkovih službenih poteh za Zavod za spomeniško varstvo v obdobju od 1950 do 1978. Vsebina teh intervjujev ni mogla biti javno razkrita prej zaradi zaprisege molčečnosti, ki so jo od Pavla Medveščka zahtevali njegovi sogovorniki.¹

---

¹ Pavel Medvešček je držal besedo in molčal do zahtevanega leta 2007, nato pa še dolgo iskal založnika za svojo monumentalno knjigo, zato je glavnina virov o primorskem naravoverstvu postala dostopna javnosti šele leta 2015 z izidom *Iz nevidne strani neba*. Pred tem je Medvešček že objavil povezane etnografske zapise: pravljice v zbirki *Na rdečem oblaku vinograd rase* je zbral predvsem v mejni dolini reke Idrije, monografiji *Skrivnost in svetost kamna* in *Let v lunino senco* pa sta zaobjeli prostor od Bovca do slovensko-hrvaške meje v Istri (od tod med drugim relevantnost rabe pridevnika »primorsko« za naravoverstvo). Veliko posamičnih etnografskih tem je Pavel Medvešček pokrtil tudi v obliki člankov. *Iz nevidne strani neba* je bila v slovenski javnosti sprejeta z navdušenjem, znanstvena skupnost pa se je sprva odzvala s skepso in dvomi

Naravoverska ideologija je temeljila na prasili stvarnici, imenovani Nirkmana, ki se je posameznikom občasno prikazovala kot oblaki, strele, mavrice, različne živali itd. Konceptija Nirkmane bi lahko izvirala iz mogočnih antičnih boginj mater, kot so bile Magna Mater Kibela, Izida in Diana, navezati pa jo je mogoče tudi na krščansko sv. Marijo.² Naravoverstvo je bilo izrazito mono- in henoteistično, ohranjalo pa je tudi drobce staroslovanskih, antičnih rimskih in še neidentificiranih religiozних prežitkov. Naravoverci so častili sonce, zlasti ob solsticijih, najpomembnejših naravoverskih praznikov, kot vir svetlobe in toplote, ki jo potrebujejo vsa živa bitja; luna pa je bila zanje še pomembnejše nebesno telo zaradi njene očitne moči nad naravo in predvsem vodo. Naravoverci so vzpostavljali oziroma prepoznali tročane, tj. prostorske ali abstraktne trikotnike/triade, ki so jim zagotavljali zaščito in plodnost, in jih upravljali s pomočjo obredno opolnomočenih prodnikov z vdelanimi očmi, imenovanih kačje glave, ter samostojelih svetih megalitov, imenovanih matjarji. Nasploh so številu tri pripisovali največjo moč in organizirali svoj svet v duhu trojnosti.

Naravoverstvo je vključevalo elemente, značilne za staroselske kulture, kot so animizem, čaščenje prednikov, čaščenje svetih strug, vrhov hribov in podzemnih jam, svetih dreves in svetih živali. Naravoverci so verjeli v transmigracijo duše («zduhca») po smrti v drugo telo po lastni izbiri. Zaradi geografske izolacije in izključno ustnega izročila so se pojavljale razlike v interpretacijah naravoverstva, vendar pa te niso povzročale sporov zaradi dovoljšnje strpnosti članov skupnosti in morda tudi zato, ker so se voditelji skupnosti občasno skrivoma sestajali in verjetno usklajevali zadeve v skupnem interesu.³

---

o verodostojnosti Medveščkovih gradiv. Problem virov o naravoverstvu obravnavata med drugimi Miha Kozorog, »Etnološka recepcija starovercev«, *Etnolog* 30 (2020): 111–123; ter Katja Hrobat Virloget, »Razmislek o (ne)pristnosti gradiva o ‚posoških starovercih‘, primerjavah in sodobnih starovercih,« v *Staroverstvo v Sloveniji med religijo in znanostjo*, ur. Saša Babič in Mateja Belak (Ljubljana: Založba ZRC, 2022), 15–34. O mojem raziskovalnem sodelovanju s Pavlom Medveščkom pišem v poglavju »Družbeno-politični vidiki zahodnoslovenske naravoverske skupnosti,« *Staroverstvo v Sloveniji med religijo in znanostjo*, ur. Saša Babič in Mateja Belak (Ljubljana: Založba ZRC, 2022), 47–70.

² Za teze o izvoru Nirkmane glej poglavje »Nirkmanstvo: Črna mati« v Cirila Toplak, »*Naša vera*«: *Naravoverstvo na Primorskem* (Ljubljana: AMEU, 2023), 111–146.

³ Pavel Medvešček – Klančar, *Motnik: Nekovsko posebno in obredno vino* (Tolmin: Halauc, 2017), 32.

Skupnost naravovercev je bila primarno biološka (in zato veliko več kot skrivna družba),⁴ čeprav so bili kristjani včasih kooptirani vanjo, zlasti tisti s posebnimi sposobnostmi. V naravoverstvo niso spreobračali, so pa dopuščali svojim, da so se spreobrili v krščanstvo, če so to hoteli.⁵

Vrednostni sistem naravovercev je po ohranjenem izročilu temeljil na soodvisnosti z naravo, zvestobi domovini (ne abstraktni in odtujeni državi), pravičnosti, poštenosti, skromnosti, strpnosti in solidarnosti. Skupnost naravovercev je bila nedvomno patriarhalna, »moška stvar«, kot je ugotavljal že sam Pavel Medvešček,⁶ čeprav mu je o življenjskem svetu naravoverk uspelo izvedeti veliko manj kot o moških. Skupnost pa je bila obenem tudi feminilna,⁷ še naravoverci sami so uporabljali izraz »babjeverna«.⁸

Naravoverska skupnost je imela skrivno ozemeljsko upravo, ki je delovala vzporedno z uradnimi upravnimi strukturami, in voditelje z dosmrtnim mandatom, imenovane dehnarji. Ozemlje, poseljeno z naravoverci, je bilo razdeljeno na manjše upravne enote, hoste, in vsaka hosta je imela svojega dehnarja. Dehnar je bil izbran v skladu s sposobnostmi po dolgoletnem uku pri vodečem dehnarju. Po nastopu dosmrtnega mandata je avtonomno vodil posamezno hosto s podporo treh zapriseženih ter drugih svetovalcev in pomočnikov.

Naravoverska skupnost je stala in padla z dehnarji, zato je bila njihova identiteta »zunaj skupnosti« povsem prikrita. Dehnarji so izvajali skupnostne ekonomske politike (blagovna menjava, shrambe semen, vzajemna posojila)⁹ in tako uveljavljali skupnostne preživetvene stra-

⁴ Georg Simmel, »The Sociology of Secrecy and of Secret Societies,« *American Journal of Sociology* 11, št. 4 (1906): 441–498, <https://www.jstor.org/stable/2762562>.

⁵ Kriteriji za pripadnost skupnosti so povzeti v naslednji izjavi Medveščkovega ključnega informatorja iz Volčanskih Rutov Janeza Strgarja: »Za razumevanje in predvsem občutenje vsega staroverskega se moraš namreč v tej skupnosti roditi in v njej vsaj nekaj časa tudi živeti. S terminom 'živeti' mislim na to, da si vse, kar potrebuješ za življenje, iztisneš iz te skope zemlje, ki pa ti daje zgolj preživetje.« Pavel Medvešček – Klančar, *Iz nevidne strani neba: Razkrite skrivnosti staroverstva* (Ljubljana: ZRC SAZU, 2015), 69.

⁶ Medvešček – Klančar, *Iz nevidne strani neba*, 89.

⁷ Gert Hofstede, *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions, and Organizations Across Nations* (Thousand Oaks: Sage, 2011), 297.

⁸ Medvešček – Klančar, *Iz nevidne strani neba*, 37.

⁹ Medvešček – Klančar, *Iz nevidne strani neba*, 234, 85.

tegije. Sodili so po načelih recipročnosti in lotokracije¹⁰ ter vodili represivno črno vahto, ki je zagotavljala varnost skupnosti in kaznovala prestopnike znotraj nje.¹¹

Odnose skupnosti s krščansko večino so zaznamovali preganjanje, škodovanje in nasilje, kar je pri naravovercih spodbujalo preživetvene kompromise in infrapolitične strategije,¹² kot je obrambna mimikrija,¹³ (di)simulacija, prikrivanje, zanikanje, molk, bojkot in druge oblike aktivnega in pasivnega odpora. Krščanstvo so naravoverci dojemali kot izključujoče in tuje, čeprav so utrjevali in ohranjali svojo kolektivno identiteto v veliki meri skozi sinkretično shizmogenezo z njim.¹⁴

Naravoverska skupnost je imela svoj neformalen in nedogmatičen sistem vseživljenjskega izobraževanja. Učitelj v naravoverski skupnosti je bil predvsem dehnar, v »daljni preteklosti« tudi edini pismen med naravoverci.¹⁵ Socialni okvir tega sistema izobraževanja ni bila skupina tujcev iste generacije kot v zahodnih šolah, ampak družina, rod in skupnost.¹⁶

Naravoverci so razvili zdravstveni sistem za ljudi, živali in rastline, ki so ga vzdrževali potujoči zdravilci.¹⁷ Zanesli so se na preventivno sa-

¹⁰ Medvešček – Klančar, *Iz nevidne strani neba*, 68, 113.

¹¹ Medvešček – Klančar, *Iz nevidne strani neba*, 60–63.

¹² Infrapolitika so načini upora v kontekstu konflikta med vladajočimi in zatiranimi, ki jih vladajoči spregledajo ali prezrejo, kar pa ne pomeni, da tovrstno vedenje zatiranih nima vpliva na družbo. Ker je zatiranim prikrajšan dostop do legitimnih kanalov za izražanje političnih stališč, le-teh ne morejo in ne bodo artikulirali po konvencionalnih političnih kanalih, temveč se bodo zatekali k dejanjem »pod radarjem«, da bi si povrnili svoje dostojanstvo, bodisi individualno ali kolektivno. Infrapolitična dejanja ostajajo pod pragom politične zaznavnosti, zaradi česar so toliko bolj zanesljivo dejanja upora: manj ko so zaznavna, bolj učinkovito prikrivajo odpor, ki ga vzbujajo med zatiranimi. Glej James C. Scott, *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts* (Cambridge: Yale University Press, 1990), 199.

¹³ Mimikrija je v družbenem kontekstu vzdrževanje hotene navidezne podobnosti. V konkretnem primeru naravovercev je pomenila pretvarjanje, da so kristjani, pa čeprav pasivni in »slabi«, da so se izognili pregonu in lažje ohranili svojo vero. Glej tudi Marjan Smrke, *Družbena mimikrija* (Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2007).

¹⁴ O shizmogenezi, procesu negativnega zrcaljenja družbenih praks med dvema skupnostma v neposrednem stiku, glej David Graeber in David Wengrow, *The Dawn of Everything: A New History of Humanity* (London: Allen Lane, Penguin Books, 2021), 180.

¹⁵ Medvešček – Klančar, *Iz nevidne strani neba*, 75.

¹⁶ Glej tudi Cirila Toplak, »Tales in Social Practices of Nature Worshippers in Western Slovenia,« *Acta Hystriacae* 30, št. 3 (2022): 627–654, <https://doi.org/10.19233/AH.2022.27>.

¹⁷ Toplak, »Tales in Social Practices,« 174.

mozdravljenje, imenovano samoč, po zdravje pa so hodili tudi k svetim drevesom in na svete kraje, kot je bil beli tročan, svetišče na Prvejku ali Belinov tron.¹⁸ Za zdravljenje so uporabljali tudi vodo, kamne, čarne predmete in uroke ter živali; bolnike so nameščali v tročane in nanje polagali roke. Medtem ko so dehnarji izvajali posvetne vodstvene in obredne naloge, so se vidoni (vidci) in veduni (učenjaki) obeh spolov osredotočali na produkcijo vedenja s »šamanskimi« tehnikami, z opazovanji in eksperimenti.¹⁹

Naravoverci niso zavračali tehnološkega napredka v imenu svojih vrednot, toda napredek, kot ga je dojemala in uveljavljala oblast, je ogrožal naravo in s tem obstoj skupnosti. Skupnost je v 20. stoletju izumrla zaradi degradacije okolja in odseljavanja, ki so ju povzročile tako svetovni vojni kot tudi modernizacija (gradnja infrastrukture, industrializacija in urbanizacija), ki je pretrgala medgeneracijske vezi in demografsko izpraznila oddaljena podeželska območja. Naravoverske skupnosti ni več, ker ni več tiste narave, iz katere je vzniknila v težko opredeljivi preteklosti, in ker ni več ljudi, ki so naravo prepoznavali kot vredno čaščenja in živeli z njo in od nje. Vse pogloblitve razloge, da se je naravoverska skupnost lahko tako dolgo ohranila – odročnost naravoverskih zaselkov in kmetij, ki je odganjala tujce in lajšala prikrivanje, izjemne voditeljske sposobnosti dehnarjev, učinkovitost črne vahte pri izvrševanju pravice in zagotavljanju varnosti, dolgotrajna kontinuiteta poselitve in s tem izročila – je 20. stoletje izničilo v imenu »napredka« in »razvoja«.

Med prhom in preduhom: naravoverstvo in naravni elementi

Primorski naravoverci so bili s kulturne perspektive značilna gramscijevska antihegemonska »zanikana kultura«, ²⁰ tako dobesedno kot preneseno, saj je njihova skupnost predstavljala izziv hegemonski krščanski družbi, zaradi preživetja pa je bila primorana zanikati celo samo sebe.

¹⁸ Toplak, »Tales in Social Practices,« 487, 507, 106.

¹⁹ Toplak, »Tales in Social Practices,« 139.

²⁰ Lucia C. Birnbaum, *Black Madonnas: Feminism, Religion and Politics in Italy* (Lincoln, NE: toExcell, 2000), 14.

Predvsem pa je (bilo) naravoverstvo *natureculture* ali naravakultura, kjer so naravni in kulturni elementi med seboj vitalno soodvisni, naravno in »nadnaravno« sobivata, razcep med naravo in kulturo, značilen za zahodno miselnost, pa je neskladen s percipirano stvarnostjo življenjskega sveta, v katerem je vse naravno. Koncept naravekulture je izraz sodobnega akademskega upora nezdružljivim konceptualnim dvojnostim,²¹ ki so posledica klasične, še bolj pa razsvetljenske interpretacije sveta, s katero se je človeška vrsta sčasoma odtujila naravi do te mere, da zanjo naj ne bi več veljali naravni zakoni.²² Človeška vrsta naj bi sedaj narekovala naravne zakone, kakor nakazuje koncept »antropocena«.²³

Univerzalni naravni elementi – voda, zemlja, zrak, ogenj – so pričakovano determinirali lokalizirane naravoverske religiozne in družbene prakse. Med naravne elemente ob navedenih tako v zahodni kot v vzhodnih klasičnih tradicijah sicer spada tudi eter, za antične filozofe neuničljiva, nespremenljiva in krožeča kozmična energija, ki so jo srednjeveški sholastiki interpretirali kot zvezdno snov. Blizu konceptu nevidnega, vseprisotnega etra bi lahko bil naravoverski prh. »Prh je v vseh stvareh, ki jih vidimo, [...] razen na nevidni strani neba.«²⁴ Pa tudi na nevidni strani neba je po pripovedovanju enega od sogovornikov Pavla Medveščka nekaj:

Nebo pa je bilo črno, kot da bi pogledal v brezno. Vse, kar se je lenobno premikalo, pa je oddajalo svetlobo kresnic. Od bele, rumene, rdeče, vijoličaste, modre in zelene. Ko pa so se med seboj te čudne stvari dotaknile, se je barva teh pomešala v neko drugo. Tako naj bi se tudi med seboj sporazumevali. Oblike teh čudnih stvari so bile kot razvaljano testo, ki se je spreminjalo,

²¹ Donna Haraway, *The Companion Species Manifesto: Dogs, People, and Significant Otherness* (Chicago: Prickly Paradigm Press, 2003), 4.

²² Glej Nicholas Malone in Kathryn Ovenden, »Natureculture,« v *The International Encyclopedia of Primatology*, ur. M. Bezanson in sod. (John Wiley / Sons, 2017), <https://doi.org/10.1002/9781119179313.wbprim0135>.

²³ Vrstni odtis homo sapiensa na planetu se res zdi globok s človeške perspektive, toda z vidika narave smo le utrinek (0,007 % trajanja Zemlje) zgodovine evolucije.

²⁴ Medvešček, *Iz nevidne strani neba*, 379. Etimološki izvor besede »prh« napeljuje tudi na prah v pomenu prsti in na trohnenje, naravni proces razkroja pod vplivom vlage. V naravoverskem izročilu je vse živo – in živo je vse – podvrženo razkroju, življenje in smrt sta eno in ni enega brez drugega, kot po Haraway ni narave brez kulture in obratno.

vijugalo, se daljšalo in krajšalo. Z izrastki, ki so nastajali, pa so se drug drugega objemali in pozibavali.²⁵

Tudi srednjeveški alkimisti, sledeč antičnemu Plotinu, so peti element opisovali nekoliko podobno svetlobi. Še bližje etru je opis naravoverske »nevidne strani neba« kot »nasprotje nebu, ki se vidno spreminja podnevi in ponoči. Nevidno nebo pa je vseskozi enako, mračno in podobno blatnemu pesku oziroma spreminjajočemu se mulju.«²⁶ Če v tem uvidu v univerzalnost pomena elementov za človeške kulture v času in prostoru sežem še nekoliko dlje, tudi japonska klasična elementalna filozofija na primer zajema praznino/nebo. Med naravne elemente ali substance po kitajski klasični filozofiji pa spadata poleg štirih osnovnih še les in kovina. Les je bil izjemno pomemben tudi v primorski naravikulturi kot vsestranski proizvod skoraj vseprisotnega gozda, kovina (v kamninah) pa bolj posredno v kontekstu magnetizma, ki so mu naravoverci prav tako pripisovali živost in skozi sistem tročanstva neposreden vpliv na varnost in plodnost/preživetje njihove skupnosti. Po drugi strani pa je kamen tako determiniral naravoversko stvarnost, da bi že na osnovi frekvence omemb kamna lahko sklepali, da je bil najpomembnejši element naravoverstva.²⁷

Najstarejše naravoversko znamenje je bil grmin, sestavljen iz kače, bika in triroge sekire.²⁸ Grmin je po izročilu nastal, ko je prvemu naravovercu na ravnici Grmin nad Babjo jamo v sekiro udarila vročinska »kačja« strela, volu v bližini pa odbila rogove. Po pričevanju, ki ga je zapisal Pavel Medvešček, je razklana sekira ponazarjala vse štiri naravne elemente. Grmin je dolgo stal tam, kjer je nastal, številni pa so grmine imeli tudi doma, da so odganjali strele. Po Pleterskem naj bi bik, tukaj sicer vol, predstavljal vodo, kača kot podzemno bitje zemljo, od strele zadeta sekira pa ogenj.²⁹

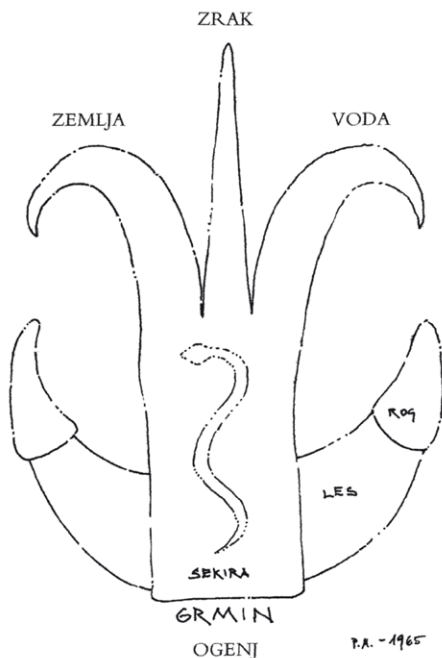
²⁵ Medvešček, *Iz nevidne strani neba*, 379.

²⁶ Po teh pričevanjih bi nevidna stran neba lahko predstavljala neke vrste naravoverski pekel, saj so zduhci morilcev, ki so tam za kazen pristali, postali večni črvi in izgubili izbiro ponovnega utelešenja. Medvešček – Klančar, *Iz nevidne strani neba*, 537.

²⁷ V *Iz nevidne strani neba* je kamen omenjen kar 538-krat, les 187-krat, voda 108-krat, nebo 80-krat, ogenj 76-krat, zemlja 32-krat, zrak pa 17-krat.

²⁸ Medvešček – Klančar, *Iz nevidne strani neba*, 454.

²⁹ Andrej Pleterski, »Staroverstvo in pričevanja starovercev,« v Pavel Medvešček – Klančar, *Iz nevidne strani neba: Razkrite skrivnosti staroverstva* (Ljubljana: Založba ZRC, 2015), 23.

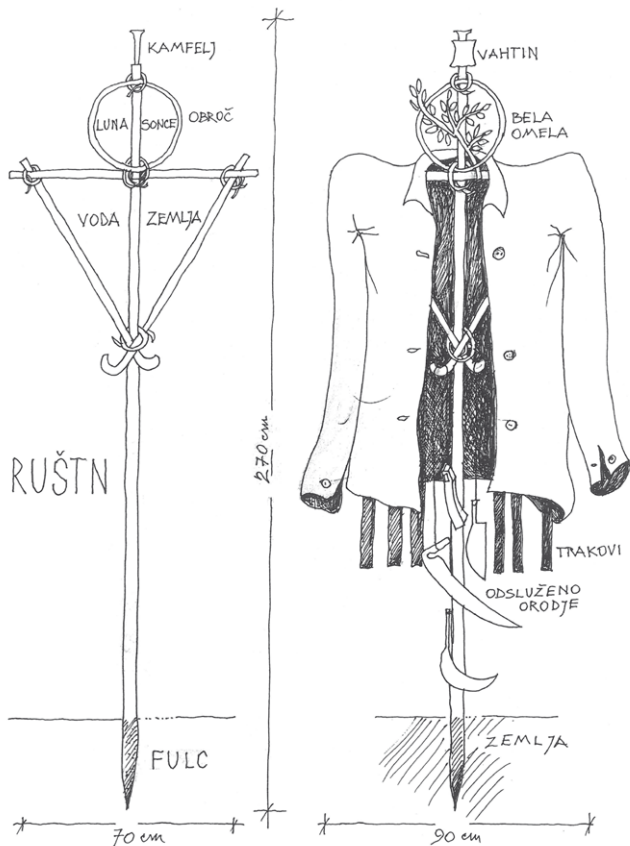
Slika 1: Grmin³⁰

Podobno ponazarjajoče naravne elemente je bilo tudi obeležje dednik, ki so ga naravoverci nekoč postavljali, da bi obeležili in praznovali izkrčeno novino in se s posebnim obredom zahvalili gozdnemu duhu, da je ljudem prepustil del gozda za obdelovalno zemljo.

Kar je bilo za kristjane le »ptičje strašilo« – današnja ptičja strašila na poljih so morda povsem pozabljen prežitek starodavnega obreda dednovo – , je imelo za naravoverce globok pomen kot hvaležen poklon naravi in pokojnim prednikom, ki so se že pred njimi mučili s krčenjem gozda. Dednika so naredili na ogrodju, imenovanem ruštn, ki je bil Pavlu Medveščku takole opisan:

³⁰ Medvešček – Klančar, *Iz nevidne strani neba*, 454.

Slika 2: Dednik³¹

Kamplj vleče iz neba vse dobre sile, ris pa predstavlja nebo z luno in soncem. Pod njim je tročan, ki je razdeljen na dve polovici. Ena predstavlja vodo, druga pa zemljo. Drog, ki vse skupaj drži pokonci, pa predstavlja zemeljski ogenj, ki gre skozi fulc in se na vrhu združi z nebesnim ognjem. Ko pa je dednik oblečen, je na kamfelj naslonjen odsluženi brusni kamen, ki mu rečemo vahtin.³²

³¹ Medvešček – Klančar, *Iz nevidne strani neba*, 473.

³² Medvešček – Klančar, *Iz nevidne strani neba*, 474.

Dednik je torej povezal štiri elemente, ob vodi, zemlji in ognju še nebo ali naravoverski nadsvet, ki ga je tudi moč vzporejati s konceptom etra.

Voda, ogenj in zemlja naj bi tvorili zemeljski tročan ali temeljno triado varnosti in plodnosti.³³ Enako je veljalo tudi za hišni tročan, znotraj katerega so naravoverci gradili svoja domovanja in gospodarska poslopja kakor tudi zasajali sadovnjake in njive. Hišni tročan so zmeraj zamejevali trije kamni, dva temeljna in en vogelni. Slednji, imenovan binkel, je bil družinska skrivnost in predmet medgeneracijskega izročila, vedno pa je moral biti vodni, ognjen ali zemeljski: »Tročan je bil vedno v znamenju ognja (sonca), vode in zemlje. Prenekatero kmetijo je pobralo, ker se je vedenje o hišnem tročanu izgubilo ali pa so ga celo iz nevednosti uničili. [...] Bajе je imela vsaka kmetija takrat svoj binkel, vendar le ognjenega, vodenega ali zemljenega.«³⁴ Tudi naravoverske kozmogonske predstave so se razumljivo opirale na naravne elemente:

Zemlja pripada ljudem, živalim in rastlinam, vse to pa preletavajo zduhci. Prvi nadzduhec je vetrni duh, ki se premika od Zemlje do oblakov. Nad njim gospodari vodni duh, ki prihaja občasno vse do Zemlje. Čisto pod nevidnim nebesnim stropom pa je prostranstvo duha groma in bliska. Nad tem stropom je tretji svet, kjer domujejo luna, sonce in zvezde. Šele nad njimi je nadsvet, kjer vlada Nikrmana, ki ureja vse pod in nad zemljo, pa vse gor do nadsveta. Od nadsveta dalje pa je še neznani ne svet, ki je in bo za človeka še naprej ostal večna skrivnost.³⁵

Tudi v tem pričevanju razbiram uvodoma omenjeni eter, saj pričevalec v obliki svetov razlikuje med zemljo, vetrom/zrakom, vodo, ognjem, ki ga simbolizirata grom in blisk, ter nebom s planeti in nadsvetom v domeni Nikrmane. Onkraj nadsveta pa navaja še »ne svet«, ločen od domovanja bogov, ki naj bi bil povsem nedoumljiv.³⁶ Pleterski navaja podobno celovito razumevanje naravnih elementov iz bohinjskega vira:

Je v tleh pri Matješi [to naj bi bil zemeljski ogenj], je v sapi ali vetru in mokroti in je v oblakih neba, ki jih robi in farba Sonce. V tem, da je vsa ta sila, od

³³ Medvešček – Klančar, *Iz nevidne strani neba*, 114.

³⁴ Medvešček – Klančar, *Iz nevidne strani neba*, 114.

³⁵ Medvešček – Klančar, *Iz nevidne strani neba*, 434.

³⁶ Po drugem pričevanju je »ne svet« domovanje Nikrmane skupaj s planeti, po tretjem pa je Nikrmana nebo naselila kot »prva in edina« še pred zvezdami. Gl. Medvešček – Klančar, *Iz nevidne strani neba*, 299, 471.

katere dobivajo odgovarjajoči del rastline, živali in človek za časa življenja. Od tam, da prihaja vse, tudi prava pamet in tja se vse povrne – tudi pomnjenje.³⁷

Zemlja

V skladu z naravoverskim izročilom je nekdo lahko postal in bil naravoverec le, če je živel od skope, a svete primorske zemlje, »iz katere vse prihaja in odhaja«,³⁸ kar je seveda tudi krščanska maksima. Tudi v naravoverski koncepciji stvarnosti se vsako telo na zemlji sčasoma preoblikuje v prst,³⁹ ker pa naravoverci za razliko od kristjanov niso verjeli v sodni dan, se jim ni zdelo potrebno častiti telesnih ostankov pokojnih in oskrbovati njihovih grobov (po izročilu so svoje pokojnike prvotno sežigali). Povedno je, da je arhaičen slovenski izraz za zemljo »svet«, ki ima isti koren kot »sveto«. Ko sem gospodarja stare domačije na severnem Primorskem vprašala, kaj je zanj sveto, je stopil na hišni prag, zamahnil proti veličastnemu razgledu in odgovoril: »Svet.« Njegova zemlja, njegov svet, ki mu je svet. Čeprav so naravoverci svoj svet imenovali »kamnita nebesa« in se je bilo z obdelovanjem zemlje zelo težko preživljati, je vendarle bila njihova, odkar so jo v davnini prav tako težko iztrgali gozdu in odtujili gozdnemu duhu, in, čeprav obrobna in zapostavljena, je ostajala »deviška in v popolni oblasti Nikrmane«. O zemlji so govorili kot o živem bitju, ki so ga »ranili« človeški posegi, prvi tak je bil gradnja železnice v Soški dolini v začetku 20. stoletja.⁴⁰ Največja skrunitev, prizadejana zemlji, pa je bila prva svetovna vojna oziroma soška fronta, ki je primorsko zemljo dobessedno prepojila s človeško krvjo in preobremenila s kovinskimi odpadki. Tudi zaradi tega je skupnost prvo svetovno vojno štela za najpomembnejši časovni mejnik v svoji zgodovini in merila čas kot »pred« in »po« veliki vojni.

Prav posebne obravnave je bil pri naravovercih deležen zanje ne-
ločljiv del zemlje – kamen, ki ga je bilo v njihovem naravnem okolju obilo in jim je služil kot gradivo ter sestavina vsakdanjih in obrednih

³⁷ Pleterški, »Staroverstvo«, 16.

³⁸ Medvešček – Klančar, *Iz nevidne strani neba*, 473.

³⁹ Medvešček – Klančar, *Iz nevidne strani neba*, 93.

⁴⁰ Medvešček – Klančar, *Iz nevidne strani neba*, 41.

predmetov. Na pomen kamna za naravoverstvo kaže na desetine različnih izrazov za kamne glede na njihove lastnosti ali namembnost. Tudi v tem je primorsko naravoverstvo značilna naravakultura; če imajo naravokulture povsod po svetu skupno intenzivno soodvisnost z naravnimi elementi, pa po drugi strani specifična prisotnost in delovanje naravnih elementov v posameznem lokalnem okolju narekujeta pripoznanje in hierarhijo naravnih elementov za posamezno naravokulturo. Inuiti imajo zato verjetno toliko izrazov za sneg, kot jih imajo Tuaregi za pesek in primorski naravoverci za kamen.

Izpostaviti kaže zlasti kamne kačje glave, ki so izhajali iz zemlje, posvečeni so bili v kačje glave s sveto vodo v obredu, ki so mu naravoverci rekli ozben, dehnarji pa so kačje glave izbrali v naravi glede na njihove posebne lastnosti in precej verjetno je, da bi to lahko bila njihova namagnetenost ali ognjena moč. Ob upoštevanju izjemno pogostih udarov strel v Posočju, v tem naj bi bilo to območje med najaktivnejšimi v Evropi, in delovanja zemeljskega magnetizma preko tukaj stikajočih se tektonskih plošč,⁴¹ kakor tudi vsebnosti železa v tukajšnjih kamninah, je moč domnevati, da so naravoverci posedovali znanje o magnetizmu. Kamni kačje glave so tako v sebi združevali zemljo, vodo in ogenj. Zamejevali so naravoverski teritorij in prostorčas.⁴² Imeli so širok razpon namembnosti, ob tročanskih kačjih glavah še zelene glave varuhinje semen, črne glave Črne vahte in hišne kačje glave. Naravoverci so zdravili in vedeževali s kristali (kamnito strelo ali kvarcem).⁴³ Kamni krinti so imeli osebno varovalno vlogo in so jih naravoverski otroci nosili kot amulete ali krščanske križce okrog vratu, da so jih branili pred slabimi vplivi krščanske šole. Tudi prodniki bulcne so služili kot varovala. Kamenčki veziči so krožili med naravoverskimi domovi kot znamenje gostoljubja in skupnostnih povezav.⁴⁴

V kontekst naravnega elementa zemlje pri naravovercih spada tudi les, ki je bil enako kot kamen osnovno gradivo in sestavni del številnih vsakodnevnih in obrednih predmetov; pripisovali so mu živost in svetost. Les je večinoma proizvod gozda, do katerega so imeli naravoverci

⁴¹ Gl. Rudi Čop, »Vpliv monolitov na lokalno magnetno polje,« v *Staroverstvo v Sloveniji med znanostjo in religijo*, ur. Saša Babič in Mateja Belak (Ljubljana: Založba ZRC, 2022), 147–156.

⁴² Toplak, »*Naša vera*«, 229–236.

⁴³ Medvešček – Klančar, *Iz nevidne strani neba*, 267.

⁴⁴ Medvešček – Klančar, *Iz nevidne strani neba*, 515.

poseben odnos. Od podalpskih hribovij do dinarske verige, kjer se je v preteklosti razprostirala »naravoverska dežela«, je bil včasih en sam gozd in prebivalci tega prostora so z velikimi napori izkrčili prostor za bivanje in obdelovalne površine. Nekdanje samotne naravoverske kmetije so danes zaraščene, a včasih so stale na gozdu z muko iztrganih krčevinah. Najbolj razširjen pomen izraza za osnovno naravoversko upravno enoto »hosta« je sopomenka za gozd ali goščavo, čeprav glasovno razmerje med besedama ni zadovoljivo pojasnjeno. Naravoverci bi potemtakem lahko bili ljudje, ki so živeli v gozdu ali od gozda, čeprav izraz »hosta« za gozd v zahodni Sloveniji ni običajen.⁴⁵

Gozd, »ki na koncu vedno zmaga nad človekom«, je bil za naravoverce »kot maternica« in seveda dom drevesom, ki so jih nekateri šteli za brate in sestre. Drevesa so naravoverce spremljala od rojstva, ko je oče zlil vodo, v kateri so okopali novorojenca, k mlademu drevesu, ki je postalo otrokov »drevent«, nato poroke, ki je ob ženinu in nevesti vključevala tudi drevo, do dreves, ki so jih sadili zmeraj v tročanu, in svetih dreves, ki so jih obiskovali, da bi se spočili ob njihovih koreninah in sprejeli njihovo energijo. Še posebej sveti so bili hrasti, saj naj bi imel »vsak posameznik v naravi svoj hrast in [...] so se jih prav zato bali sekati. Zgodilo bi se namreč lahko, da bi posekali prav svojega, posledično pa bi v hipu umrli.«⁴⁶ Tudi sploh prvo drevo na Zemlji naj bi bil hrast. V izročilu pa se je ohranil tudi spomin na sveta drevesa različnih funkcij: vrhine, bliste, krepunike, orlovo bukev itd. Po Medveščkovih besedah so bila drevesa za naravoverce »živ in čuteč organizem, prav tako kot človek in vsa druga bitja v naravi, le da imajo drugačno obliko in poslanstvo v njej. Verjeli so, da nosijo sveta drevesa v sebi podobe prednikov, odtise njihovih rok ter solze sreče in žalosti, ki so jih srkale njihove stoletne korenine.«⁴⁷ Drevesa za naravoverce torej niso veljala za povezovalce le med prostorskimi razsežnostmi, kot je interpretirano

⁴⁵ Gozd se ob meji z Italijo (Kambreško) imenuje bošk kot izpeljanka iz it. *bosco*, na Cerkljanskem pa meja, morda zato, ker je gozd razmejeval krčevine, na katerih so stale kmetije.

⁴⁶ Medvešček – Klančar, *Iz nevidne strani neba*, 188.

⁴⁷ Pavel Medvešček – Klančar, »Med nebom in zemljo – drevesa v staroverskem čaščenju,« v *Gozdovi in ljudje – dediščina za prihodnost*, 3. seminar za etnobotaniko, 16. in 17. marec 2019 (Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 2019), <https://etnobotanika.si/povzetki-predavanj-2019/>.

drevo življenja oziroma svetovna os, ampak tudi med časovnimi razsežnostmi naravoverskih svetov.

Voda

Za naravoverce je bila Soča sveta reka. V Soči so znali ugledati Nirkmano, pripisovali so ji dušo in jo šteli za »odmev pračasa«. Z njo so se pogovarjali, jo prosili, ji darovali in vedeževali iz nje. Ob Soči je bilo najpomembnejše naravoversko svetišče Babja jama, »zemeljsko srce Nirkmane«. Iz Babje jame je ob močnem dežju bruhala deroča voda, ki je morebiti ponazarjala belo kačo varuhinjo naravoverstva. Struge pritokov Soče je Nirkmana v davnini določila za naravna svetišča, kot npr. Doblarc (svetišče Padence) ali Mrzli potok (svetišče Dujence). Porečje Soče je bilo prepredeno s prostori moči in tudi pritoki pritokov Soče, zlasti Idrijce in Bače, so bili devince ali svete vode. Te vode so imele tretjo moč, verjetno je to bila referenca na tročanstvo, zato so se v njih obredno umivali in jo dajali piti bolnim, da bi ozdraveli, in umirajočim, da bi lažje umrli, tako ljudem kot živalim.⁴⁸ Kot že omenjeno, so v svetih vodah tudi ozbenali kamne, da so postali kačje glave in s tem varuhi naravoverskega prostorčasa. Iz barve in gibanja neoskrunjene svete vode so napovedovali prihodnost.⁴⁹ Vode so naplavliale prodnike, ki so jim naravoverci pripisovali razne moči, ter dobre in slabe ašure, lesne naplavine izrazitih oblik. Reke so nekateri strici šteli za sestre in ljubice, vsi naravoverci pa za živa bitja in prebivališča vodnega duha. Ob hudi suši so vodnega duha prosili za dež, ob poplavah so zarotovali, da bi se podivjane vode umirile.⁵⁰

Ko so zidali hišo ali hlev, predvsem temelje, so nekateri v malto zamesili nekaj snovi, ki so jo nabrali na rečnih kamnih ali skalah, ki so bile vedno pod vodo, saj je vsebovala tisočletni čas, obenem pa je imela v sebi tudi varovalno moč reke. [...] Voda, ki jo vidimo v reki, je le del trenutka, ki kmalu za tem odide. Del vode, ki je tekla v preteklosti, je danes v usedlinah, pesku in gramozu, pa tudi v snovi, ki se je oprijela skal in kamenja. Vse to nosi tisočletni zapis, ki ga znajo brati le tisti, ki jih je izbrala Nirkmana. Do nas je prihajal

⁴⁸ Medvešček – Klančar, *Iz nevidne strani neba*, 103, 350.

⁴⁹ Medvešček – Klančar, *Iz nevidne strani neba*, 294.

⁵⁰ Medvešček – Klančar, *Iz nevidne strani neba*, 471.

skozi vso zgodovino reke in še vedno prihaja. [...] Reka te vedno pomirja, ko si v stiski. Poslušaj te, čeprav drvi mimo tebe. Je pa sopotnik, ki ne obstane. Morda prav zato, ker te s tem spodbuja, da vstaneš in kreneš na pot rešitve.⁵¹

Narasle in deroče vode so spoštovali in se jih bali kot prebivališč duhov utopljenecv. Bile so včasih nepremostljiva ovira med dvema bregovoma, kar pa je bilo za ohranjanje naravoverske skupnosti tudi dobro. Ko so Drugi zgradili most čez reko, so po njem namreč prihajali prišleki, ki so se na naravoverskem ozemlju stalno naselili in gradili cerkve, simbole izpodrivanja in preganjanja naravoverstva.

Kjer pa žive vode ni bilo, je bil odnos [naravovercev] do nje še bolj častljiv in racionalno uporabljen, saj so verjeli, da tista voda nosi v sebi del neba, od koder prihaja in ostane v telesu tistega, ki jo zaužije. Enak odnos so gojili tudi do zemlje, iz katere zraste vse, kar človek potrebuje. Prav zaradi slednjega postane del človeka samega in prostor, kamor se ob koncu poti vrne tudi njegovo mrtvo telo.⁵²

Navedek učinkovito ponazarja ne le vitalen pomen in vseprisotnost naravnih elementov v vsakdanu naravovercev, ampak tudi, kako so bili naravni elementi zanje med seboj povezani in prepleteni v celoto in enost vsemogočne narave, za katero so se zavedali, da je mogoče živeti in delovati le z njo, nikoli pa proti njej, kot to nepremišljeno in lahko-miselno počne sodobna družba.

Ogenj

V davnini, ko so se predniki naravovercev šele naseljevali v svoj življenjski prostor današnje zahodne Slovenije, je bil naravni element ogenj ključnega pomena, da so si s požigalništvom lahko zagotovili preživetje. Ogenj jim je omogočil, da so iz gozda ustvarili pašnike za živino, njive za pridelavo poljščin in vrtnin ter prostor za bivanje. Še prej, ko so po naravoverskem izročilu bivali v jamah, jim je ogenj dajal toploto in varnost. Strele, simbola ognja, so se bali, a se tudi zavedali njene zmožnosti namagnetenja kamnin in to s pridom uporabljali. Ogenj je dajal moč, zato so na domačih ognjiščih hranili razne predmete, ki so se

⁵¹ Medvešček – Klančar, *Iz nevidne strani neba*, 319.

⁵² Medvešček – Klančar, *Iz nevidne strani neba*, 529.

tako napojili z ognjeno močjo. Ognjišče je bilo središče naravoverskih domačij, kjer so se zlasti pozimi na toplem zadrževali člani družine.

Dom je bil v tej skupnosti močnejše poudarjen kot drugje. Pripadnost ognjišču in ognju, ki jih je grel in tako ohranjal ter jih obenem tudi držal skupaj, je bila trdna. [...] Ko pa je šel *žar kamen* iz domačega ognjišča v novo hišo enega od potomcev po moški strani, je za njim šla tudi nevidna, a močna vez, ki je obenem širila tudi prostor za preživetje skupnosti.⁵³

Žar kamen je bil poseben kamen, skrivoma odnesen iz domačega ognjišča in vgrajen v ognjišče nove domačije, ko se je mladi rod osamosvojil. Po naravoverskem izročilu naj bi prvi žar kamen z neba poslala Nirkmana. Lahko da je pri žar kamnih šlo izvorno za meteorite, katerih padci so bili na severnem Primorskem v preteklosti kar pogosti.⁵⁴

Ogenj je skozi starodavno večino oglarstva omogočal učinkovito ogrevanje in skromen zaslužek oglarjev. »Ker so imeli oglarji opravka tudi z ognjem, so jih vabili na kresovanja. Verjeli so namreč, da bo imel kresni ogenj dvojno moč, če ga bo prižgal oglar.«⁵⁵ Zimski in poletni sončni obrat sta bila najpomembnejša naravoverska praznika, ki so ju zmeraj obhajali s kresovi. Zimski kres naj bi soncu pomagal znova dobiti moč, ki je ima takrat najmanj. Vanj so vrgli brinje, da je »obredni ogenj tako dobil še dodatno brinovo moč, ki so jo darovali onemoglemu soncu.«⁵⁶ Z žerjavico s kresa so nato tudi na domačih ognjiščih zakurili nov ogenj, ki ni smel ugasniti do naslednjega kresa. Na ognjiščih naravoverskih domačij je v času zimskega kresa več dni gorel tudi kresni panj. Kresovanja so bila pomembni družabni dogodki, kjer se je lokalna srenja zbrala za številne obrede, pa tudi za druženje, pojedino posebnih

---

⁵³ Medvešček – Klančar, *Iz nevidne strani neba*, 76.

⁵⁴ Dragan Božič, »Sto let padca meteorita v Avčah,« *MMC RTV SLO*, 27. marec 2008, <https://www.rtvsl.si/znanost-in-tehnologija/sto-let-padca-meteorita-v-avcah/85286>. Po enem pričevanju naj bi žar kamne poznali tudi nekje v Karpatih, kar bi lahko bil namig na izvor naravoverstva. Medvešček – Klančar, *Iz nevidne strani neba*, 76.

⁵⁵ Medvešček – Klančar, *Iz nevidne strani neba*, 92.

⁵⁶ Medvešček – Klančar, *Iz nevidne strani neba*, 166.

kresnih jedi in ples.⁵⁷ Pavel Medvešček je zbral pričevanja še o osvatini ali »poganskem ognju«, ki so ga kurili v marcu, da bi pregnali zimo.⁵⁸

Naravoverci so z ognjem oziroma žerjavico vedeževali in zdravili.⁵⁹ V ta namen so kurili tudi poseben »ognjeni ris«: »Tisti, ki je takrat šel v notranjost risa, je bil deležen ognjene moči, ki mu je iz telesa očistila vse bolezni in hudega duha.«⁶⁰ Pa tudi: »Takrat, ko so pripravljali apnenico, so vanjo nekateri zdravilci dali tudi take kamne, ki potem v vodi niso razpadli v apno kot drugi. Ti ognjeni kamni naj bi imeli v sebi veliko ognjene moči.«⁶¹

Zrak

Posameznikov dih je bil za naravoverce »živ« oziroma trajnejši od posameznika, ki je dihal: »Sicer pa je bolje, da danes nihče več iz [pipe mrtvega dehnarja] ne bi kadil. Le tako bo v njej ostal vsaj delček dehnarjevega diha, tako značilnega zanj.«⁶² Vsaj po enem pričevanju starejšega domačina iz okolice Tolmina naj bi izraz »dehnar« izviral iz lokalne izgovorjave besede »dih«, »deh« in se tako etimološko navezoval na duhovnika, kar je dehnar znotraj naravoverstva med drugim tudi bil.

Za animistične naravoverce je bil zrak prebivališče duhov in pokojnih prednikov, pa tudi posrednik do Nikrmane. Ženske so iz drevesnih listov izdelovale posebne lone za prošnje in zahvale, imenovane steljc. »Ko so pripravljale steljc, ki so ga namenile gori, breznu, kalu ali reki, so uporabile večji list, kot je na primer lapuhov. Nikrmano pa so prosile,

---

⁵⁷ Slikovit opis poganskega kresa najdemo v romanu *Umirajoči bog Triglav* Franceta Bevka. Čeprav je srednjeveška vsebina romana iz leta 1930 predvsem alegorija trpljenja Slovencev pod italijanskim fašizmom, je primorski pisatelj, rojen v cerkljanski Zakojci, imel za deda znanegega zdravilca in je zelo verjetno vedel za obstoj naravoverstva. Gl. France Bevk, *Umirajoči bog Triglav* (Gorica: Goriška matica, 1930); in Milko Matičetov, »Duhovna kultura v Gornjem Posočju,« v *Dobrodošli v Furlaniji*, ur. Enos Costantini in Silvester Gabršček (Udine: Società Filologica Friulana, 2003), 533–543.

⁵⁸ Pavel Medvešček, »Osvatina – poganski ogenj,« *Etnolog* 53, št. 1 (1992): 151–156.

⁵⁹ Medvešček – Klančar, *Iz nevidne strani neba*, 199.

⁶⁰ Medvešček – Klančar, *Iz nevidne strani neba*, 298.

⁶¹ Medvešček – Klančar, *Iz nevidne strani neba*, 375.

⁶² Medvešček – Klančar, *Iz nevidne strani neba*, 101.

ali pa se ji zahvaljevale, tako da so v vetrovnem vremenu na vzpetini vrgle steljce v zrak, ki ga je nato odnesel veter.«⁶³

Zrak je bil medij transmigracije duš, ene od ključnih razlikovalnih prvin naravoverstva od krščanstva. Naravoverci so verjeli, da je v vsakem živem zduhec, ki se po smrti telesa preseli v drugo telesno obliko po želji umrlega. Prehod v drugo telesno obliko po smrti ni bil pogojen z dobrimi ali slabimi deli v tem življenju, ampak z željo po drugem telesu, ki je včasih predstavljala kompenzacijo za pomanjkljivosti predhodnega telesa. Naravoverci, s katerimi je prišel v stik Pavel Medvešček, so si v veliki večini želeli po smrti postati živali in ne spet ljudje.

Zduhec, po pomenu med drugim naravoverski ekvivalent krščanske duše, najbrž tudi etimološko izvira iz slovanskega korena za besedo zrak. Ker je zduhec telo umrlega zapustil po zraku, so ob smrti na domu odpirali okna, da bi zduhec lažje našel pot na prosto. Vsaj po enem pričevanju pa je bil zduhec ločen od preduha, kot so rekli »tisti odprtini, ki je bila nekoč za dim nad vhodnimi hišnimi vrati. Skozi njo naj bi hodili tudi zduhci. Predvsem pa preduh človeka, ki je umrl v hiši.«⁶⁴

Zduhcu obešenca, utopljenca in nerojenega otroka, ki umre na porodu skupaj z materjo, je izhod onemogočen. Prav tako tudi zduhcu vojaka, ki ga je granata v hipu zdrobila v nevidne drobce, in tistega, ki ga zažgejo ali vržejo v živo apno. Pa tudi drugim. Pri vseh naštetih gre za zduhomor. To pa povzroči vse mogoče oblike izrodov v oblikah nečistih in strah vzbujajočih duhov, ki se potem potepajo po zraku, v vodah in podzemlju, pa še kje.⁶⁵

Zduhn je bil predmet, ki je simboliziral pokojne prednike. V podobi lesenega goloba je visel v zraku nad družinsko mizo. Naravoverci so prednike šteli za integralni del družine, jih častili in spraševali za nasvete ob težkih odločitvah. Tudi sicer je vsak naravoverec imel nekakšnega »nevidnega prijatelja« zduhca, s katerim se je lahko pogovarjal in posvetoval. To je lahko bil znan umrli ali pa kakšna žival, ki jo je redno videval. V tej vlogi je bil zduhec ekvivalent krščanskega angela, prav tako zračnega bitja. Tako kot angeli so tudi nekateri zduhci letali čez

⁶³ Medvešček – Klančar, *Iz nevidne strani neba*, 398.

⁶⁴ Pavel Medvešček v sprotni opombi na isti strani preduh pojasni kot dušo. Po drugem pričevanju je bil preduh varuh duhov umrlih. Medvešček – Klančar, *Iz nevidne strani neba*, 301, 449.

⁶⁵ Medvešček – Klančar, *Iz nevidne strani neba*, 115.

nebo (eter vesolja) kot Nikrmanini sli, ljudem pa so bili tedaj vidni kot zvezdni utrinki.⁶⁶

Elementalne politike v škodo naravoverstva

Sodobni premisleki naravnih elementov v kontekstu človeškega vpliva nanje so inherentno politični, saj dostop do njih in ravnanje z njimi povzročajo temeljne krivice in neenakosti med živimi bitji, a tudi prepoznanje le-teh. »Navezovanje odločanja o elementih ne le na ekološki, ampak tudi na politični kontekst povečuje transparentnost, postavlja v ospredje distributivne procese, ki sicer pogosto ostajajo v ozadju, in pojasnjuje delovanje prikritih družbenih in tehnoloških struktur, ki artikulirajo moč in kapital,«⁶⁷ ugotavljata Ingwerson in Müller. Tudi Boelens in Seeman potrjujeta na primeru vode, da je »dostop do vode neogibno političen problem. Toda politične razprave stremijo k naturalizaciji in depolitizaciji vode, namesto da bi prepoznale, da je dostop do vode v domeni človeških interesov, izbir, pogajanj in moči. [...] Za ranljive družbene skupine negotov dostop do vode [...] pogosto odraža neenakost razmerij moči.«⁶⁸ Tudi za dostop vseh do zdravih tal za pridelavo zdrave hrane nikakor ne zadostuje Svetovna listina o prsti, ki jo je Organizacija za prehrano in kmetijstvo OZN sprejela leta 1981 in revidirala leta 2015 v luči napredujoče globalne degradacije prsti, nezavezujoča priporočila Listine pa ne naslavlajo prej omenjenih družbenih neenakosti in protislovij.⁶⁹

Elementalna politika je torej vsakršno politično delovanje, ki se nanaša in učinkuje na zemljo, zrak, vodo in ogenj. Če so elementalne

⁶⁶ Medvešček – Klančar, *Iz nevidne strani neba*, 97.

⁶⁷ Moritz Ingwerson in Timo Müller, »The Aesthetics and Politics of Elemental Agency,« *Zeitschrift für Anglistik und Amerikanistik* 70, št. 1 (2022): 16, <https://doi.org/10.1515/zaa-2022-2046>.

⁶⁸ Rutgerd Boelens and Miriam Seemann, »Forced Engagements: Water Security and Local Rights Formalization in Yanque, Colca Valley, Peru,« *Human Organization* 73, št. 1 (Spring 2014): 1, <https://doi.org/10.17730/humo.73.1.d44776822845k515>.

⁶⁹ Gl. FAO, *World Soil Charter* (Food and Agriculture Organisation, 1982), dostopano 4. 12. 2023, <https://www.fao.org/3/p8700e/p8700e.pdf>; in FAO, *Revised World Soil Charter* (Food and Agriculture Organisation, 2015), dostopano 4. 12. 2023, https://www.fao.org/fileadmin/user_upload/GSP/docs/ITPS_Pillars/annexVII_WSC.pdf.

politike politične odločitve in vzpostavljanje razmerij moči v skupnosti ali v imenu skupnosti, ki imajo (ne)posreden ali (ne)hoten učinek na naravne elemente,⁷⁰ je ob naravoverski odvisnosti od naravnih elementov nepresenetljivo, da so pretekli posegi v naravo imeli neposreden in večinoma negativen vpliv na naravoversko skupnost. Tovrstne elementarne politike so se razlikovale predvsem v tem, ali so bile zavestno naperjene proti naravoverski kontrakulturi⁷¹ ali pa so naravovercem škodile posredno v imenu politik etnične diskriminacije, vojaške agresije in okupacije ter kapitalističnega ekstraktivizma, »razvoja« in »napredka«.

Sledimo jim lahko nazaj do najstarejšega pisnega vira o obstoju naravovercev v Posočju. »Križarski pohod« na Kobarid, o katerem se nam je ohranil arhivski zapis, naj bi se zgodil leta 1331. Po kronistu dogodka je duhovščina iz Čedadada nad Kobarid poslala »vojsko« duhovnikov in plačancev, da bi zatrli poganstvo domačinov. »Križarji« so takrat posekali sveto drevo in zasuli sveti studenec sredi Kobarida.⁷² Čeprav naravoverstva s tem seveda niso izkoreninili, se je znašanje kristjanov nad naravoverskimi svetimi kraji, kamni, vodami in drevesi nadaljevalo in je sčasoma pripomoglo k prenehanju obstoja naravoverske skupnosti. V pričevanjih, ki jih je zbral Pavel Medvešček, je veliko zgodb oziroma spominov na tovrstne uničevalne dogodke, s katerimi so iz krajine postopoma izginjali elementi akulturiranja, ki so jih opredelili in vanjo prispevali naravoverci. Z več pričevanji koroboriran primer je bila razstrelitev luninega kamna v naravnem svetišču Padence. Ta poseben kamen, mogoče meteorit, je bil sestavni del obredov v Padencah in naravovercem svet.

Njegova izjemnost je bila vidna že na prvi pogled. Bil je temno rdeče zamolkle barve in iz kamnine, ki je tu v bližini ni. Vanj so bili vklesani prastari

⁷⁰ Primer neposrednih politik s hotenim učinkom je skupnostno upravljanje z vodami, medtem ko so učinki kmetijskih politik posredni in nehoteni, a predvidljivi. Družbeni procesi, kjer so naravni elementi sploh le kolateralna škoda, pa so na primer vojne.

⁷¹ Milton Yinger, »Contraculture and Subculture,« *American Sociological Review* 25, št. 5 (1960): 625–635. Gl. tudi Toplak, »Naša vera«, 238, <https://doi.org/10.2307/2090136>.

⁷² Prav ta dogodek je osrednja tema Bevkovega romana *Umirajoči bog Triglav*. Gl. tudi Cirila Toplak, »Politično-zgodovinski kontekst križarskega pohoda na Kobarid leta 1331,« v *Pozno pokristjanjevanje slovenskega ozemlja: zbornik prispevkov, predstavljenih na simpoziju v Kobaridu*, 12. 8. 2017, ur. Nejc Petrič in Marko Hren (Ljubljana: Društvo Slovenski staroverci, 2018), 47–62.

znaki, katerih sporočila ni nihče več poznal. Na veliko žalost nas starovercev tistega svetega kamna danes seveda ni več, saj so ga neznani nasilneži na božični večer leta 1925 razstrelili. Govori se, da je bila razstrelitev opozorilo poganom. Eni so takrat slavili, mi pa smo se zavili v nepopisno žalost in molk. Tako nam je svetoval tudi dehnar, ki se je bal, da bi se lahko nasilje še stopnjevalo, kar je bilo čutiti tudi v pogovorih z nekaterimi ljudmi, ki so bili blizu nasilnežev. Eksplozijo smo slišali tudi pri nas doma, a vest o tem je prišla šele naslednji dan, ko nam je to prišel povedat prijatelj iz Doblarja; vse je slišal v gostilni, kmalu po tistem zahrbtnem dejanju. Nekaj časa smo lunin kamen nadomeščali kar z drugim manjšim, ki smo ga našli tam v bližini. Vendar nam ga je prva velika voda prevrnila in odnesla. Zato nam je dehnar svetoval, naj ne iščemo drugega; že po razstrelitvi luninega kamna je namreč nasprotoval vsakemu nadomestku. Rekel nam je celo, naj sprejmemo to stvar takšno, kakršna je.⁷³

Lunin kamen je tukaj izbran za primer tudi zaradi značilne reakcije naravovercev na njegovo uničenje. Čeprav je marsikdo med njimi gojil maščevalne misli in so natanko vedeli, kdo je dejanje izvedel in kdo naročil in plačal, v povračilo niso mogli ukrepati, da ne bi pritegnili pozornosti na druge svete predmete in kraje v naravi, dostopne kristjanom, ali nasploh na pripadnike svoje skrivne skupnosti. Ker je dehnar odločil, da se je najbolje vzdržati odziva, lahko sklepamo, da se tudi dehnarju podrejena Črna vahta v tem primeru ni smela odzvati. Mogoče je seveda, da je Črna vahta opravila svoje delo, pa pričevalci tega niso vedeli ali Pavlu Medveščku tega niso hoteli zaupati. Tudi nadomeščanje tako uničenih predmetov ni prišlo v poštev. Če bi svete kraje in predmete bilo mogoče nadomestiti, bi se naravoverci verjetno preselili daleč stran na varno že takrat, ko so bili ob srednjeveški frankovski okupaciji in sočasnem pokristjanjevanju prisiljeni izbirati med prisilno spreobrnitvijo, eksilom in »ilegalo«. Odločili so se večinsko za slednje, ker

oditi drugam, je pomenilo izgubiti vse svete predmete, predvsem pa svete kraje, povezane s tem verovanjem, saj jih ni bilo mogoče vzeti s seboj. Saj to ni bil »katekizem«, ki ga lahko odneseš in bereš kjerkoli. Emigranti so sicer v sebi ohranili staro vero, kar pa ni isto kot ostati in živeti z vsem, kar to verovanje v tem prostoru ponuja. Če so želeli ostati pri svojem, je bila torej najboljša rešitev, da so se potuhnili. Na zunaj so se kazali kot ostali, v sebi pa so ostali isti.⁷⁴

⁷³ Medvešček – Klančar, *Iz nevidne strani neba*, 55.

⁷⁴ Medvešček – Klančar, *Iz nevidne strani neba*, 82.

Drugi sklop ciljnih elementarnih politik v škodo naravoverstvu so bile ekstraktivistične in razvojne politike oblasti, ki se obstoja naravoverske kontrakulture sploh niso zavedale. Ker je šlo za kontrakulturo, se zaradi razlike v vrednotnih sistemih nanjo ne bi ozirale, četudi bi vedele zanjo. Tovrstne politike so naravoverci trpeli že od časa avstro-ogrske monarhije, ki jih je na tej »divji« meji z Beneško republiko stoletja sicer bolj ali manj zanemarjala oziroma puščala pri miru, v začetku 20. stoletja pa je tudi v te odmaknjene kraje prišla železnica. Gradnja železnice v Soški dolini je za naravoverce pomenila uničenje njihovega najpomembnejšega svetišča, Babje jame, ki jo je železnica dobesedno povozila. Prav nad Babjo jamo je bil speljan železniški viadukt, ob gradnji je bila razstreljena skala Škurblja, ki je bila del glavnega tročana Babje jame.⁷⁵ Po naravoverskem izročilu je zaradi tega onečaščenja njihova zavetnica bela kača zapustila Babjo jamo in spremenjena v zlatega orla odletela daleč proč na varno. Babje jame zatem sicer niso povsem opustili: »Čeprav je Babja jama po izgradnji bohinjke železnice izgubila prvotno moč in svetost, je še vedno ostala najpomembnejši kraj za staroverce. Čeprav so vedeli, da so z uničenjem skale Škurblje onečastili njihov sveti prostor, so staroverci nadaljevali z vsakoletnim obredom, ki se je vršil v jami.«⁷⁶ Pozornost pa so čim bolj skrivoma vendarle poslej usmerjali v svetišče Padence na drugem bregu Soče, a tudi tega je posredno ogrožala železnica. Železniški delavci od drugod so se namreč stalno naseljevali v te kraje in radovednost jih je po naključju vodila in navedla k odkrivanju naravoverskih skrivnosti v njihovi sosesčini.⁷⁷

Železnica, ta simbol modernega napredka in mobilnosti, je bila torej za naravoverce velika nesreča. »Železni zmaj« je s smradom in nenaravnim hrupom motil podeželski mir in mamil mlade zdoma v mesta, kjer so pozabili na izročilo. »Stari možje so takrat govorili, da bo *cuh* pripeljal v deželo le slabe reči in s tem počasi uničil vse, kar je našega in naravnega.«⁷⁸

Naslednji udarec neposrednih elementarnih politik je bil naravovercem zadan z gradnjo hidroelektrarne na Soči pri Doblarju. Zanj so

⁷⁵ Medvešček – Klančar, *Iz nevidne strani neba*, 42.

⁷⁶ Medvešček – Klančar, *Iz nevidne strani neba*, 67.

⁷⁷ Medvešček – Klančar, *Iz nevidne strani neba*, 52.

⁷⁸ Medvešček – Klančar, *Iz nevidne strani neba*, 271.

Sočo upočasnili z velikanskim jezom pri Podsclu. To je bilo že delo medvojne fašistične italijanske oblasti. Leta 1936 se je začela gradnja jezua, leta 1939 pa je hidroelektrarna začela obratovati. Do leta 1947 je bila priklopljena na italijansko omrežje, nato pa na omrežje socialistične Slovenije, ki je pospešeno nadaljevala z gradnjo elektrarn na Soči.⁷⁹ Največ, kar so naravoverci lahko naredili, je bil bojkot tovrstnih gradenj in z njimi povezanih posegov v naravo (kot delovna sila), kar pa jih seveda ni upočasnilo ali zaustavilo.

Fašistična italijanska oblast je v medvojnem času prepovedala kurjenje ognja na prostem. To je pomenilo, da naravoverci niso več mogli praznovati sončnih obratov s starodavnimi običaji kresovanja. Nekateri so se prepovedi uprli, večinoma pa so se ji prilagodili.⁸⁰ Nedvomno je prizadela njihove skupnostne vezi in razrahljala naravoverske hoste. Prispevala je k siceršnji postopni redukciji naravoverstva iz sprva večinske življenjske filozofije na vse manj številčno in vse bolj razpršeno manjšino, nato zgolj na posamezne družine in nazadnje le še na zadnje ostarele strice. Kar je bila nekoč »naravoverska dežela« na obeh straneh aktualne državne meje, so sčasoma bili le še osamljeni zaselki, nato samotne hribovske domačije, na koncu le še posamezniki, ki so ohranjali naravoverstvo živo v svojih mislih in srcih.

Res smo kresove, pri katerih smo od vedno vsi sodelovali, s težavo opustili. Ne poznam hiše, ki ne bi imela enega ali več udeležencev. Vendar pa je od takrat naprej postal hišni ogenj, ki je gorel na ognjišču, nadomestek za zimski kres. [...] Središnji prostor, kot sem že omenil, je postalo ognjišče, okoli katerega se je zbrala cela družina. Zelo redko so bili prisotni sosede. Izjemoma, če so bili sami. Ogenj je bil tisti element, v katerega so bile uprte vse oči prisotnih. Čarobnost in skrivnostnost, ki je lebdela v prostoru, je obredju dajala poseben pečat, dokler se noč ni prevesila v naslednji dan. Pričakovanje je torej doseglo vrhunec, ko so le dočakali novo rojeno sonce, ki je zopet premagalo temo.⁸¹

Medvojna italijanska oblast je tudi spodbujala in zapovedovala intenzivno sečnjo lesa v primorskih gozdovih, ki so ga bili domačini pri-

⁷⁹ Soške elektrarne Nova Gorica, »HE Doblar 1,« dostopano 4. 12. 2023, <https://www.seng.si/hidroelektrarne/velike-hidroelektrarne/2017060915280084>.

⁸⁰ Medvešček – Klančar, *Iz nevidne strani neba*, 458.

⁸¹ Medvešček – Klančar, *Iz nevidne strani neba*, 450.

morani prodajati po nizki ceni. Če so sovražni kristjani naklepno sekali naravoverska sveta drevesa, so tuji gozdni delavci nevede uničili marsikatero sveto drevo in naravovercem onemogočili, da bi se napajali z njegovo energijo in ga čistili. Primorski naravoverci, ki so odhajali na sezonsko gozdarjenje na Koroško, so verjetno vsaj znali prepoznati sveta drevesa drugje. Med drugo svetovno vojno pa so italijanski gozdarji ljudem pritrgovali les za kurjavo, saj ga je primanjkovalo.

Še pred vsem tem je Primorsko in s tem naravoversko skupnost odločilno zaznamovala prva svetovna vojna. K strahotnemu uničenju, ki ga je na naravoverskih svetih krajih v naravi povzročila soška fronta, je bilo naravovercem treba prišteti še tragične posledice modernega vojskovanja za skupnost: množične človeške žrtve med vpoklicanimi vojaki in civilisti, travmatično begunstvo in odvrnitev od izročila pod vplivom izrednih razmer. Po približnih ocenah je bilo pregnanih okrog 100.000 prebivalcev severne Primorske, na soški fronti je padlo okrog 300.000 vojakov. Neugotovljivo število ljudi je pokosila kolera, v zaledju fronte je vladalo strašno pomanjkanje. Čeprav vojna ni bila nasledek politike, ki bi bila ciljno uperjena proti naravnim elementom, je (z močjo ognja) nepovratno prizadela zemljo, vodo in zrak.

Skale, drevesa in podzemni svet [so bili] »obloženi« s človeško bolečino in trpljenjem. Groza, krik in jok se je vtisnil v vse, kar tam rase. Zemlja, ki je nekoč prehranjevala ljudi, je zdaj polna železa, svinca, smodnika in drugih odpadkov, ki so se tu odlagali vsa ta leta.⁸²

Begunci so ob vrnitvi na domačije našli le še razvaline in jalovino. Naravoverski sveti kraji so bili zasuti ali do nerazpoznavnosti razdejani, saj so številne bitke potekale prav v krajih, omenjenih v Medveščkovih zapisih. Ko so pod vodstvom dehnarjev naravoverci zemljo očistili težkih kovin, so tudi tročani znova delovali, čeprav ne več tako dobro kot prej. S tem si je tudi njihova naravakultura nekoliko opomogla od zaradi vojne skrhanih medčloveških odnosov. Še danes, več kot stoletje po prvi svetovni vojni, obilen dež po hudourniških strugah prinese kovinske predmete iz tega obdobja in dogajanja.

---

⁸² Medvešček – Klančar, *Iz nevidne strani neba*, 117.

Po drugi svetovni vojni, ki je prav tako prinesla boleče izgube, materialno uničenje in onesnaženje narave vsem Primorcem, je po priključitvi socialistični Jugoslaviji sledilo obdobje intenzivne industrializacije, urbanizacije in nasploh modernizacije. Elektrarni Dobljar in Plave (zagnana leta 1940) sta zadovoljevali 40 % potreb industrializirajoče se Slovenije po elektriki.⁸³ Jez pri Podseltu je imel neposreden vpliv na so-točje Soče in Dobljarca, kjer je bilo naravoversko svetišče Padence. »Naši predniki [so] častili vodnega duha, imenovanega Mahinc. Kraj njegovega čaščenja je bil skalnati prostor na Tokavi, kjer se Doblarec izteka v Sočo. Pri gradnji elektrarne Dobljar je bil tisti del tako poškodovan, da od prostora za čaščenje ni ostalo nič.«⁸⁴ Slovenija je po vojni na Soči in njenih pritokih zgradila še 25 hidroelektrarn. Pri vsakokratnih posegih v prostor se seveda nihče ni oziral na skrivno naravoversko skupnost in njene potrebe. Nasprotno, elektrika je bila domačinom obljubljana kot zveličavna civilizacijska pridobitev, čeprav je trajalo desetletja, preden jim jo je oblast napeljala v domove.⁸⁵ V dolini Soče in njenih pritokov so zrastle tovarne, ki naj bi ohranjale poseljenost teh obmejnih območij in zagotavljale prihodnjo »diktaturo proletariata«. Prinesle so tudi osiromašenje virov ter onesnaženje vode in zraka. V zemljo so svoje dodali še pesticidi in kemikalije intenzivnega mehaniziranega kmetovanja. Cestne povezave so odročne kraje približale urbanim središčem in pospešile onesnaženje narave s hrupom in izpuhi, pa tudi urbanizacijo, ki je posredno slabila naravoversko skupnost, kolikor je je po drugi svetovni vojni še ostalo. Moderni način življenja je porušil nekdanji mir in tišino, ko je človek še lahko slišal veter ali vodo, ju poznal in predvideval. Svetlobno onesnaženje je pretrgalo tradicijo opazovanja nočnega neba, s katerim se je akumuliralo astronomsko znanje generacij. Četudi je bila socialistična oblast brezbrizna do naravoverstva, ker je bila zazrta v socialistični krasni novi svet, je z modernizacijskimi procesi skrivni naravikulturi povzročila toliko in še več škode, kot če bi jo odkrito preganjala.

---

⁸³ Medvešček – Klančar, *Iz nevidne strani neba*, 42.

⁸⁴ Medvešček – Klančar, *Iz nevidne strani neba*, 437.

⁸⁵ Medvešček – Klančar, *Iz nevidne strani neba*, 217.

Sklep

Izvorna antična definicija elementa je osnovni delec, tvarina, ki je ni mogoče deliti še na manjše delce. S sodobnim znanjem o kvantnih osnovnih delcih je ta definicija povsem presežena. Ko danes pomislimo na elemente, je prva asociacija kemijska lestvica elementov, druga pa naravne ujme, ki jih imenujemo elementarne nesreče. V humanistiki in družboslovju so bili naravni elementi do relativno nedavnega skoraj izključno konceptualna domena filozofije, kjer so mislece zaposlovali že od antike.⁸⁶ Sedaj postajajo vse bolj aktualna tema premislekov tudi na presečišču ekologije, ekonomije, sociologije in politologije. Sodobno elementalno politično odločanje in delovanje je po namenu in učinkih moč deliti predvsem na dve kategoriji: politike kapitalističnega ekstraktivizma in dominacije, ki degradirajo naravne elemente za vsa živa bitja s ciljem generiranja koristi/dobička za peščico ljudi, ter politike s pozitivnim vplivom na naravne elemente v prid vseh deležnikov, ki jih pogosto sprožajo in v njih vztrajajo staroselske skupnosti oziroma naravekulture, ki so najbolj odvisne od naravnih elementov. Te skupnosti, ki so ponotranjile globoko državljanstvo skrbi zase, za skupnosti in planet,⁸⁷ so bile neomajne, čeprav vse bolj nemočne varuhinje naravnih elementov nekdanj in so še danes. Raba ženskega spola je na mestu ne le slovnično, ampak tudi politično, saj v teh bojih vse bolj v ospredje stopajo prav ženske.⁸⁸ Že naravoverci pa so se v svoji skromnosti in vztrajnosti zavedali, da »ne za eno zrno, za deževno kapljo se moraš potegniti«.⁸⁹

Čeprav elementalne politične odločitve sprejemajo posamezne človeške skupnosti, učinek njihovih implementacij praviloma presega njihovo teritorialno suvereniteto, zato bi elementalno politično odločanje moralo biti odgovorno do človeških in več-kot-človeških Drugih. Pri-

⁸⁶ Gl. npr. David Macauley, *Elemental Philosophy: Earth, Air, Fire, and Water as Environmental Ideas* (Albany: State University of New York Press, 2010).

⁸⁷ Paul B. Clarke, *Deep Citizenship* (London: Pluto Press, 1996), 119.

⁸⁸ V (formerly Eve Ensler), »Indigenous women are showing us how to fight for environmental and human rights,« *The Guardian*, 25. 9. 2023, <https://www.theguardian.com/commentisfree/2023/sep/25/indigenous-women-brazil-fight-environment-human-rights>.

⁸⁹ Medvešček – Klančar, *Iz nevidne strani neba*, 87.

mer tovrstnega zavestnega elementalnega političnega odločanja s posledicami za celoten planet je brazilsko upravljanje z amazonskim gozdom, ki seveda nima posledic le za globalno naravo, ampak za kulturno bogastvo človeštva.⁹⁰ Če demokracijo razumemo kot politično namero odgovornega sobivanja z drugimi živimi bitji ob spoštovanju njihove nepremostljive drugosti,⁹¹ je elementalna demokracija politično delovanje s ciljem ohranjanja in izboljšanja stanja naravnih elementov v prid celotnemu ekosistemu. Po primere tovrstnega političnega delovanja nam ni treba na drug konec sveta. Vpis pravice do pitne vode v slovensko ustavo na podlagi referendumu je demonstracija vodnega državljanstva.⁹² Civilnodružbeni boji za čistejši zrak v Anhovem ali razstrupitev tal v Mežici sta prav tako primera elementalnega političnega delovanja. Po analogiji z demokracijo vode gre pri Anhovem za demokracijo zraka in v Mežici za demokracijo prsti.

Kopka izpostavlja, da krizo drugih naravnih elementov »niti ne bi mogli nasloviti na ustrezen način, ne da bi bili pozorni na naše dihanje in zrak, ki ga dihamo.«⁹³ Element zrak resda zaznamuje večja urgentnost zaradi biološke zasnove večine živega, a so tudi vsi ostali elementi živemu enako vitalnega pomena. Naravni elementi so med seboj tako tesno povezani, da ločevanje in kategoriziranje na politiko oziroma demokracijo vode, ognja, zraka in zemlje/prsti ni smiselno, vse so dejansko ena elementalna demokracija. Demokracijo je v tem kontekstu boljše prevajati z močjo/zmožnostjo ljudstva kakor z vladavino ljudstva, saj ljudje naravi ne moremo vladati, s ciljem vrstnega preživetja se ji lahko le znova, po naravoversko zaupljivo in spoštljivo, predamo. Prevlada človeške vrste nad vsem drugim živim ni vzdržna; prilagoditi se bomo

⁹⁰ Edward W. Butt in sod., »Amazon deforestation causes strong regional warming,« *PNAS – Earth, Atmospheric, and Planetary Sciences* 120, št. 45 (2023): 1–8, <https://www.pnas.org/doi/full/10.1073/pnas.2309123120>.

⁹¹ Luce Irigaray v Aleksander Kopka, »Air Democracy: on the Principles of Breathing Together,« *Sophia* 61 (2022): 138, <https://doi.org/10.1007/s11841-022-00902-7>.

⁹² »Vodno državljanstvo so diskurzivni procesi in institucionalne prakse, skozi katere uporabniki vode oblikujejo skupnosti, občutek pripadnosti in lojalnosti zalogam vode in vodni infrastrukturi, skozi katere porazdeljujejo in upravljajo vodo.« Karsten Paerregaard, Astrid Bredholt Stensrud in Astrid Oberborbeck Andersen, »Water Citizenship: Negotiating Water Rights and Contesting Water Culture in the Peruvian Andes,« *Latin American Research Review* 51, št. 1 (2016): 199, <https://doi.org/10.1353/lar.2016.0012>.

⁹³ Kopka, »Air Democracy,« 146.

morali kompleksnemu sistemu, v katerem ima vse živo enako inherentno vrednost. Kapitalistična interpretacija darvinizma nas je pripeljala na rob propada, zato je skrajni čas za biocentrično reinterpretacijo Darwinovih teorij, morda pa tudi za prizemljeno redefinicijo fiziokracije kot demokracije Zemlje. Kot ugotavlja Vandana Shiva v istoimenski knjigi, »samo demokracija vsega živega je tudi živa demokracija«. ⁹⁴ Za spremembe ne bo zalegla nova družbena pogodba, če se človeška družba ne bo prepoznala kot naravakultura. V osnovni šoli sem imela zelo rada predmet Narava in družba. Učni načrti v osnovnih šolah sedaj zajemajo med drugim predmete Družba, Naravoslovje in Spoznavanje okolja, ki je torej »okoli nas«, ločeno od ljudi. Le če bodo učni načrti namesto teh drobitev pripoznali kot ključni predmet Družba v naravi, bodo šolajoče prihodnje generacije imele prihodnost.

Na italijanski strani meje južno od Gorice pred mostom čez Sočo stoji občestni napis »Fiume sacro« – sveta reka (gl. sliko 3). Svetost Soče je za patriotske Italijane povezana s soško fronto. Kjer teče po slovenskem ozemlju, je za maloštevilne morda tudi danes sveta še iz drugih razlogov.

Slika 3: Obcestna tabla pred mostom čez Sočo v Italiji⁹⁵

⁹⁴ Vandana Shiva, *Earth Democracy: Justice, Sustainability and Peace* (Boston: South End Press, 2005), 62.

⁹⁵ »Una mano di vernice ha oscurato a meta il cartello dell'Isonzo,« *Il Piccolo*, 21. 4. 2018, <https://ilpiccolo.gelocal.it/trieste/cronaca/2018/04/21/news/una-mano-di-vernice-ha-oscurato-a-meta-il-cartello-dell-isonzo-1.16742363>.

Prebivalcem Posočja je Soča večinoma vir, saj njeno izkoriščanje prinaša pitno in industrijsko vodo, električno energijo, ribe, pesek, turizem. Zanj in za druge primorske vode se zmenimo samo še ob ekscesih – suši, poplavih, plazovih. Enako velja za ogenj v naravi, ki mora biti kar najhitreje ukročen in zatrt, čeprav so koristi ognja za obnavljanje ekosistemov že dolgo znane in je tudi pri požarih preventiva učinkovitejša od gašenja.⁹⁶ »Gašenje požarov« je postal v slovenščini celo frazem za prepozen/jalov odziv, a birokratska inercija in politične posledice senzacionalnih požarov ohranjajo moderni *status quo* pri javnem odnosu do ognja. Tudi v domovih nam ogenj ni več dovoljen zaradi splošnega onesnaženja s fosilnimi gorivi, s katerimi so predhodne generacije pretirano razmetavale. Samo še na kakšnem pikniku ali ob prvomajskem prazniku se kres sme prižgati in udeleženci se verjetno komaj zmenijo za njegovo lepoto in moč. Škof opominja, da je

ogenj kot elementalna sila s tem, ko je ljudi povezoval z božanskim in naravnim, materializiral tako ustvarjalnost kot uničevalnost. Z nastopom industrijske dobe in povezane rasti pa je po izumu parnega stroja nastala nova znanost o toploti, ki je povsem prevladala nad poprejšnjimi mitološkimi, religioznimi in filozofskimi premisleki in rabami ognja. Kapitalistični režim toplotne energije je ogenj odtujil ljudem in zadušil elementalni ogenj [...] ogenj zdaj podžiga masovno proizvodnjo in vojne; od začetka 20. stoletja, stoletja nasilja, pa igra vlogo v procesih, ki zadevajo in uničujejo tudi zrak.⁹⁷

Zrak in zemlja sta nam samoumevna in tudi samoumevno onesnaževana. Les in kamen imata nalepke s ceno. Ogenj je grožnja. Pitna voda je resda v Sloveniji postala ustavna pravica,⁹⁸ je pa ujeta v plaštenke. Elementalni subjekti mnogoterih svetih voda, živih skal, posebljenih vetrov in obrednih ognjev so se zreducirali na abstraktno

⁹⁶ Gl. Roger A. Sedjo, »The Politics of Fire,« *Issues in Science and Technology* 19, št. 1 (2002), https://issues.org/br_sedjo/.

⁹⁷ Lenart Škof, »Democracy of Breath and Fire: Irigarayan Meditations,« *Sophia* 61 (2022): 121, <https://doi.org/10.1007/s11841-022-00911-6>.

⁹⁸ Čeprav se Boelens in Seeman ne izrekata proti politični formalizaciji dostopa do vode, na primeru perujske staroselske skupnosti Janque dokazujeta, da formalna pravica do vode še nikakor ne pomeni zagotovljenega dostopa do vode, dokler niso razrešena temeljna protislovja družbenoekonomskih razmerij moči. Boelens in Seemann, »Forced Engagements,« 9.

edino ekonomskih virov.⁹⁹ Ljudje smo odmislili, da smo v 99 % tudi mi sestavljeni iz kisika, vodika, dušika, ogljika, kalcija in fosforja. Naravne elemente smo, skratka, od-svetili, popredmetili, poblagovili in spolitizirali. Politizacija je dobesedno segla do neba: antični eter je poln satelitov in onesnažen z njihovimi odpadki, raziskujemo galaksijo z namenom stalne naselitve na drugem planetu, Slovenija je pravkar sprejela državno vesoljsko strategijo. Ker so že naravoverci dobro vedeli, da »vse teče v krogu, vse gre in zopet pride«,¹⁰⁰ se nam to ravnanje tudi že vrača. Skozi zrak, vodo in zemljo zastrupljamo sami sebe. S pretirano sečnjo žagamo vejo, na kateri sedimo kot vrsta. Podnebne spremembe nam kažejo, da naravo potrebujemo veliko bolj kot ona nas. Kot nazorno kaže primer primorskega naravoverstva, z uničevanjem narave uničujemo tudi človeške kulture, če nam že za več-kot-človeške Druge ni dovolj mar.

Zato je zelo na mestu, da se spomnimo tega, kar smo pozabili, ne le da v človeški aroganci kar naprej ponovno izumljamo in se na napakah drago učimo. Naravni elementi so dinamičen in minljiv predpogoj obstoja vsega živega in naše skupno dobro, ki mu velja skupna dolžnost skrbi; v preteklosti smo si odgovornost tako delili za gmajno, ki so ji naravoverci zelo umestno rekli tudi »našina«.

Še naprej se pogovarjamo o elementih, toda zdaj kot o nečem, pred čimer se moramo braniti: pred njihovo krutostjo, še zlasti v nepredvidljivih podnebnih razmerah, pred njihovo muhavostjo in nevarnostjo. [...] A kaj, če so elementi več kakor groznja? Po cunamijih, potresih in nevihtnih sistemih se še predobro zavedamo elementalnih družbenih razhajanj, bojev in konfliktov. K čemu nas silijo elementi z groznjo propada?

se sprašujeta Cohen in Duckert.¹⁰¹ Moj poskus poenostavljenega odgovora bi bil, da nas silijo k prenovi globalnega skupnostnega delovanja na osnovi vedenj in tradicij lokalnih naravkultur.

Mogoče bo k preporodu pripomogla nova klima, ko bodo začeli pihati sveži vetrovi in prinesli sem novo energijo v nabito polnih oblakih, ki bodo

⁹⁹ Christopher Hamlin, »Waters' or 'Water'? Master Narratives in Water History and Their Implications for Contemporary Water Policy,« *Water Policy* 2 (2000): 313–314, [https://doi.org/10.1016/S1366-7017\(00\)00012-X](https://doi.org/10.1016/S1366-7017(00)00012-X).

¹⁰⁰ Medvešček – Klančar, *Iz nevidne strani neba*, 441.

¹⁰¹ Jeffrey J. Cohen in Lowell Duckert (ur.), *Elemental Ecocriticism: Thinking with Earth, Air, Water, and Fire* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2015), 6.

povzročili odrešujoče deževje, ki bo namočilo posušeno prst, iz katere bo vzkliklo prerajeno in po meri današnjega časa »preoblikovano staroverstvo«, ali če hočeš naravoverstvo. [...] Dobra ideja [se] nikoli ne izniči, ker je pač neuničljiva sila,

sta že pred pol stoletja skupaj dognala Pavel Medvešček in njegov naravoverski sogovornik Frlin.¹⁰² Če to drži, je naravoverstvo res dobra ideja, saj še zmeraj živi, nenazadnje tudi skozi to besedilo. Čas je, da osmislimo in kontekstualiziramo družbene prakse, ki jih je narekovala ta ideja, da bi kot vrsta preživeli in redefinirali razvoj in napredek z odgovornostjo do vseh Drugih.

L i t e r a t u r a

Bevk, France. *Umirajoči bog Triglav*. Gorica: Goriška matica, 1930.

Birnbaum, Lucia C. *Black Madonnas. Feminism, Religion and Politics in Italy*. Lincoln, NE: toExcell, 2000.

Boelens, Rutgerd, in Miriam Seemann. »Forced Engagements: Water Security and Local Rights Formalization in Yanque, Colca Valley, Peru.« *Human Organization* 73, št. 1 (Spring 2014): 1–12. <https://doi.org/10.17730/humo.73.1.d44776822845k515>.

Božič, Dragan. »Sto let padca meteorita v Avčah.« *MMC RTV SLO*, 27. marec 2008. <https://www.rtv slo.si/znanost-in-tehnologija/sto-let-padca-meteorita-v-avcah/85286>.

Butt, Edward W., Jessica C. A. Baker, Francisco G. Silva Bezerra, Celso von Randow, Ana P. D. Aguiar, and Dominick V. Spracklen. »Amazon deforestation causes strong regional warming.« *PNAS – Earth, Atmospheric, and Planetary Sciences* 120, št. 45 (2023): 1–8. <https://www.pnas.org/doi/full/10.1073/pnas.2309123120>.

Clarke, Paul B. *Deep Citizenship*. London: Pluto Press, 1996.

Cohen, Jeffrey J., in Lowell Duckert, ur. *Elemental Ecocriticism: Thinking with Earth, Air, Water, and Fire*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2015.

Čop, Rudi. »Vpliv monolitov na lokalno magnetno polje.« *V Staroverstvo v Sloveniji med znanostjo in religijo*, ur. Saša Babič in Mateja Belak, 147–156. Ljubljana: Založba ZRC, 2022.

¹⁰² Medvešček – Klančar, *Iz nevidne strani neba*, 258.

- FAO. *Revised World Soil Charter*. Food and Agriculture Organisation, 2015. Dostopano 4. 12. 2023. https://www.fao.org/fileadmin/user_upload/GSP/docs/ITPS_Pillars/annexVII_WSC.pdf.
- FAO. *World Soil Charter*. Food and Agriculture Organisation, 1982. Dostopano 4. 12. 2023. <https://www.fao.org/3/p8700e/p8700e.pdf>.
- Graeber, David, in David Wengrow. *The Dawn of Everything: A New History of Humanity*. London: Allen Lane, Penguin Books, 2021.
- Hamlin, Christopher. »Waters‘ or ‚Water‘? Master Narratives in Water History and Their Implications for Contemporary Water Policy.« *Water Policy* 2 (2000): 313–325. [https://doi.org/10.1016/S1366-7017\(00\)00012-X](https://doi.org/10.1016/S1366-7017(00)00012-X).
- Haraway, Donna. *The Companion Species Manifesto: Dogs, People, and Significant Otherness*. Chicago: Prickly Paradigm Press, 2003.
- Soške elektrarne Nova Gorica. »HE Dobljar I.« Dostopano 4. 12. 2023. <https://www.seng.si/hidroelektrarne/velike-hidroelektrarne/2017060915280084>.
- Hofstede, Gert. *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions, and Organizations Across Nations*. Thousand Oaks: Sage, 2011.
- Hrobat Virloget, Katja. »Razmislek o (ne)pristnosti gradiva o ‚posoških starovercih‘, primerjavah in sodobnih starovercih.« V *Staroverstvo v Sloveniji med religijo in znanostjo*, ur. Saša Babič in Mateja Belak, 15–34. Ljubljana: Založba ZRC, 2022.
- Ingwerson, Moritz, in Timo Müller. »The Aesthetics and Politics of Elemental Agency.« *Zeitschrift für Anglistik und Amerikanistik* 70, št. 1 (2022): 3–22. <https://doi.org/10.1515/zaa-2022-2046>.
- Kopka, Aleksander. »Air Democracy: on the Principles of Breathing Together.« *Sophia* 61 (2022): 135–149. <https://doi.org/10.1007/s11841-022-00902-7>.
- Kozorog, Miha. »Etnološka recepcija starovercev.« *Etnolog* 30 (2020): 111–123.
- Macauley, David. *Elemental Philosophy: Earth, Air, Fire, and Water as Environmental Ideas*. Albany: State University of New York Press, 2010.
- Malone, Nicholas, in Kathryn Ovenden. »Natureculture.« V *The International Encyclopedia of Primatology*, ur. Agustin Fuentes, M. Bezanson, K. C. MacKinnon, E. Riley, C. J. Campbell, K. A. I. Nekaris, A. Estrada, A. F. Di Fiore, S. Ross, L. E. Jones-Engel, B. Thierry, R.W. Sussman, C. Sanz, J. Loudon, S. Elton. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons, 2017. <https://doi.org/10.1002/9781119179313.wbprim0135>.
- Matičeto, Milko. »Duhovna kultura v Gornjem Posočju.« V *Dobrodošli v Furlaniji*, ur. Enos Costantini in Silvester Gabršček, 533–543. Udine: Società Filologica Friulana, 2003.
- Medvešček, Pavel. »Osvatina – poganski ogenj.« *Etnolog* 53, št. 1 (1992): 151–156.

Medvešček – Klančar, Pavel. *Iz nevidne strani neba: Razkrite skrivnosti staroverstva*. Ljubljana: Založba ZRC, 2015.

Medvešček – Klančar Pavel. *Motnik: Nekovsko posebno in obredno vino*. Tolmin: Halauc, 2017.

Medvešček – Klančar, Pavel. »Med nebom in zemljo – drevesa v staroverskem čaščenju.« *V Gozdovi in ljudje – dediščina za prihodnost: povzetki predavanj*, 3. seminar za etnobotaniko, 16. in 17. marec 2019. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej; 2019. <https://etnobotanika.si/povzetki-predavanj-2019/>.

Paerregaard, Karsten, Astrid Bredholt Stensrud in Astrid Oberborbeck Andersen. »Water Citizenship: Negotiating Water Rights and Contesting Water Culture in the Peruvian Andes.« *Latin American Research Review* 51, št. 1 (2016): 198–217. <https://doi.org/10.1353/lar.2016.0012>.

Pleterski, Andrej. »Staroverstvo in pričevanja starovercev.« *V Iz nevidne strani neba: Razkrite skrivnosti staroverstva*, Pavel Medvešček – Klančar, 15–34. Ljubljana: Založba ZRC, 2015.

Scott, James C. *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts*. Cambridge: Yale University Press, 1990.

Sedjo, Roger A. »The Politics of Fire.« *Issues in Science and Technology* 19, št. 1 (2002). https://issues.org/br_sedjo/.

Shiva, Vandana. *Earth Democracy: Justice, Sustainability and Peace*. Boston: South End Press, 2005.

Simmel, Georg. »The Sociology of Secrecy and of Secret Societies.« *American Journal of Sociology* 11, št. 4 (1906): 441–498. <https://www.jstor.org/stable/2762562>.

Smrke, Marjan. *Družbena mimikrija*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2007.

Škof, Lenart. »Democracy of Breath and Fire: Irigarayan Meditations.« *Sophia* 61 (2022): 117–133. <https://doi.org/10.1007/s11841-022-00911-6>.

Toplak, Cirila. »Družbeno-politični vidiki zahodnoslovenske naravoverske skupnosti.« *V Staroverstvo v Sloveniji med religijo in znanostjo*, ur. Saša Babič in Mateja Belak, 47–70. Ljubljana: Založba ZRC, 2022.

Toplak, Cirila. »Naša vera«: *Naravoverstvo na Primorskem*. Ljubljana: AMEU, 2023.

»Una mano di vernice ha oscurato a meta il cartello dell'Isonzo.« *Il Piccolo*, 21. 4. 2018. <https://ilpiccolo.gelocal.it/trieste/cronaca/2018/04/21/news/una-mano-di-vernice-ha-oscurato-a-meta-il-cartello-dell-isonzo-1.16742363>.

Toplak, Cirila. »Politično-zgodovinski kontekst križarskega pohoda na Kobarid leta 1331.« *V Pozno pokristjanjevanje slovenskega ozemlja: zbornik prispevkov, predstavljenih na simpoziju v Kobaridu*, 12. 8. 2017, ur. Nejc Petrič in Marko Hren, 47–62. Ljubljana: Društvo Slovenski staroverci, 2018.

Toplak, Cirila. »Tales in Social Practices of Nature Worshippers in Western Slovenia.« *Acta Hystriæ* 30, št. 3 (2022): 627–654. <https://doi.org/10.19233/AH.2022.27>.

V (formerly Eve Ensler). »Indigenous women are showing us how to fight for environmental and human rights.« *The Guardian*, 25. 9. 2023. <https://www.theguardian.com/commentisfree/2023/sep/25/indigenous-women-brazil-fight-environment-human-rights>.

Yinger, Milton. »Contraculture and Subculture.« *American Sociological Review* 25, št. 5 (1960): 625–635. <https://doi.org/10.2307/2090136>.